

KALMÁR JÁNOS

AZ OSMÁN FENNHATÓSÁG HATÁSA MAGYARORSZÁG 16–18. SZÁZADI NÉPESEDÉSI VISZONYAIRA

Középkori előzmények

■ A Magyar Királyság köztudottan soknemzeti-ségű ország volt a középkorban is. Új hazájukban már a honfoglaló magyarok is találtak olyan idegen ajkú népeket, amelyeknek nemcsak a nyelve, hanem részben a mezőgazdasági kultúrája is eltért az övékétől. Némely nyelvünkbe került idegen eredetű szavak azt sugallják, hogy bizonyos földművelési technikákat a bolgár-törökök, illetve az akkor már a Kárpát-medencében élő szlávok révén ismerhettek meg, még ha ezeket akkoriban esetleg nem alkalmazták is.¹ Az Árpád-korban aztán a már részlegesen túlnépesedett, ezért helyenként termőföldben szűkölködő Nyugat-Európából földműveléssel (így nemritkán szőlőtermesztéssel is), iparúzással és kereskedéssel foglalkozó szászok, észak-itáliaiak és vallonok érkeztek. A németek Dél-Erdélyben és Észak-Magyarországon (a Szepességben), az újlatin nyelveket beszélők a jelentősebb városokban és azok környezetében telepedtek le. Keletről pedig főként kereskedő izmaelitának vagy böszörménynek nevezett muszlimok, továbbá ugyancsak részint pénzügyletekkel foglalkozó, emellett határvédelmi feladatot is ellátó kálizok találtak új hazára itt. Rajtuk kívül érkeztek még a fegyverforgatásban jeleskedő, török ajkú besenyők, a 13. századtól kezdődően Dél-Erdélybe pedig, a Kárpátoktól délre eső területekről török (besenyő, kun, tatár) származású előljáróik – akiket szláv eredetű megnevezés-

Az országon belüli elvándorlás láncreakciót váltott ki. Az északi és nyugati megyékből az ország középső részére költözők helyét egyrészt a peremvidékekről beszivárgók, másrészt az országhatáron kívülről jövők foglalták el, nagyjából egészen az egykori végvárvonalig hatolóan.

sel kenéznek, ill. vajdának² neveztek – vezetésével pásztorkodó vlachok (magyarosan: oláhok), a részint szláv elemeket is magukba olvasztó, egyre homogénabb etnikummá váló románok.³ Az utóbbiak betelepődését felgyorsította a tatárjárás (1241–42) következtében bekövetkezett elnéptelenedés. Először a Fogaras vidékén és a Hátszegen, aztán a Bihari-hegység alacsonyabb lejtőin ugyancsak felbukkantak, majd pedig már a Mezőség irányába is hajtották juhaikat. A középkor végén mintegy 150 000-re tehető a számuk az akkor félmillióra becsülhető összlakosságú Erdélyben. A kincstárnak juh-, ill. kecskeötvenedet tartoztak fizetni, azaz minden ötvenedik állat után egyet adóként kellett leróniuk, továbbá még egy kisbarányt vagy kiskecskét.⁴

A különböző etnikai csoportok nemcsak nyelvi-kulturális tekintetben különböztek a többséget alkotó magyaroktól, hanem olykor abban is, hogy azoktól eltérő jogok illették meg őket. A dél-erdélyi szászok például II. András király 1224-ben kelt kiváltságlevele (az *Andreanum*) értelmében nemcsak földet kaptak, hanem az általuk lakott területen (a Szász- vagy Királyföldön) maguk választhatták meg elöljáróikat és papjaikat, csak a király, ill. az általa kinevezett szebeni ispán ítélezhetett felettük, továbbá a kereskedők országon belüli vámmentességet élveztek. Ráadásul csak kincstári és egyházi adót tartoztak fizetni, amelyen felül belföldi hadakozáshoz 500, országon kívülihez pedig 50-100 fegyveres kiállításával kellett hozzájárulniuk.⁵ A szepességiek is csak alig valamivel szűkebb körű kiváltságokhoz jutottak ezeknél 1271-ben.

A tatárjárás után az ország újjáépítése vált sürgető feladattá, s ennek megfelelően IV. Béla a várépítések és a városok fallal övezése mellett a védelmi erő növelését és megszervezését is szükségesnek tartotta. 1245 körül visszahívta a tatárok elől idemenekült, de életmódjukból és „pogány” voltukból adódó összeférhetlenség miatt még a vész előtt elűzött kunokat, akiknek főként – bár nem kizárólag – a kevéssé lakott Duna-Tisza közén nyílt lehetőségük nomád életmódjuk folytatására, s akikre fegyveres erőként is számíthatott. Az uralkodócsaládhoz való kötődésüket igyekezett előmozdítani azzal, hogy a trónörökös fejedelemük megkeresztelt lányával házасította össze. Mindemellett a gazdasági fellendülést is igyekezett elősegíteni IV. Béla.⁶ Az olaszok és zsidók mellett ekkortól vált nagyobb városainkban is egyre hangsúlyosabbá az iparúzéssel foglalkozó német elem. Az általában Európa-szerte különböző jogkorlátozások által sújtott izraelitákkal szemben a 11. század végén ugyan nálunk is születtek határozatok (pl., hogy nem házасodhattak keresztényekkel, keresztény szolgát nem tarthatnak), bár ezeket nemigen foganatosították; a tatárjárást követően pedig egyenesen felkarolta a uralkodó a zsidóságot, aminek nyomán látványosan szaporodott itteni közösségeik száma: 1251-ben közvetlen királyi védnökség alá kerültek, megillette őket a szabad vallásgyakorlat joga, akadálytalanul kereskedhettek és vállalhattak kamarai tisztségeket. Mivel azonban továbbra sem akartak kikeresztelkedni, I. (Nagy) Lajos király 1360 körül kiutasította ugyan a zsidókat az országból, néhány évre rá mégis visszafogadta őket.⁷

A földrajzi nevek alapján az vélelmezhető, hogy a honfoglalás után a magyarok a legeltetésre leginkább alkalmas füves pusztaságokat, a folyó völgyeket és a ritkás erdőket szállták meg, amelyek zömmel a Kárpát-medence középső részén voltak. Ott kezdték alkalmazni az itt talált szlávoktól elsajátított gazdálkodási módszereket: az állatok teletetéséhez szükséges takarmány szárítását, a zab, a rozs, a len termesztését. Az aljnövényzet nélküli, pásztorkodásra kevéssé alkalmas bükkösökbe és fenyvesekbe nem nyomultak be; ezek egy részét idővel a

későbbiekben beköltöző szláv, német és román telepesek alakították irtvánnyá.⁸ A középkorban több hullámban, szakaszosan megvalósuló, különböző intenzitású, eltérő nagyságú néptömegeket mozgósító népességáramlások vegyes nemzetiségűvé tették ugyan a Magyar Királyságot, de a Kárpát-medencébe érkező népcsoportok nagyobbrészt az ország peremvidékein, a többségi magyar lakosságtól jobbra elkülönülten, viszonylag zárt tömbökben éltek. Ha keletkeztek is szórványaik az országon belül, azok könnyebben integrálódtak a nagyobb létszámú magyar környezetükbe, mint ahogy idővel az ország középső területein élő kunok is elmagyarosodtak.⁹ Az idegen népelemek középkori beáramlása, megtelepedése – bár akadt példa nagyobb tömegek lökészerű bejövételére is – összességében lassan, fokozatosan végbemenő folyamat volt, amely azonban a 16. századtól kezdve igen nagy mértékben felgyorsult.

Török kori változások

■ A balkáni oszmán előrenyomulás hatásának etnikai következményei a Magyar Királyság délnyugati területén már a magyarországi török hódoltság idejét megelőzően is jelentkeztek. Az oszmán terjeszkedés veszélyének legkövetlenebbül kitett határközeli katolikus horvátok közül sokan menekültek a Nyugat-Dunántúlra, akikkel egyidejűleg görögkeleti vallású, ún. vlach joggal élő pásztornépek is jöttek a Balkánról, akik a magyaroktól és a horvátoktól egyaránt elkülönülve vetették meg a lábukat. Az utóbbiak tömeges beáramlása hovatovább teljesen felborította Horvátország és Szlavónia addigi települési rendjét: a földművelő lakosság északabba menekült, helyüket juhok és kecskék legeltető balkáni pásztorok foglalták el, akik a mohácsi ütközetet (1526) követően mind tömegesebben bukkantak fel már a Dunántúlon is. Ezek a főként görögkeleti szerbekből és muzulmán vagy katolikus bosnyákokból álló rácok részben ugyan maguk is földművesek voltak, akik emellett állattenyésztést is űztek, de zömük pásztorokból élt. A magyarok egy részét lakóhelyük elhagyására kényszerítő, ill. elpusztító tizenöt éves háború (1591/93–1606) további, északi irányba történő nyomulási lehetőséget nyitott számukra, felkínálva az üresen maradt falvaikba költözés lehetőségét. Hovatovább rác–magyar ellentétekhez vezetett az előbbieken nagy részére jellemző pásztorokodás, mert az állatait a művelés céljára alkalmas földeken legeltető időről időre kiszorították onnan a magyarokat. A szántóművelés számára teret már nemigen hagyó hasznosítás fokozatosan csökkentette az ottani növénytakaságok fajtáit, hiszen annak nyomán jobbra csak a taposást, rágást elviselő maradtak meg. A rácok betelepülését emellett az is elősegítette, hogy az oszmánok a fontosabb erődöket övező külvárosokban, nem tűrve meg az ellenségesnek tekintett magyar lakosságot, szívesen fogadtak iparúzó rácokat, akikhez katonaságuk többsége – viszonylag kevés lévén soraikban az etnikailag is tényleges török, hiszen nagyrészt maga is különböző balkáni elemekből tevődött össze –, nyelvében, kultúrájában, szokásaiban hozzájuk egyaránt igen közelálló, vagy éppen velük azonos volt. Közülük kerültek ki az oszmán kézre került várak városok katonaságát ipar- és ruházati cikkekkel ellátó kézművesek (fazekasok, rézművesek, fegyverkovácsok, lópatkolók, csizmadiák), kereskedők. Így jöttek létre többek között pl. Buda, Esztergom, Székesfehérvár rác városrészei.¹⁰

A balkáni elemek Alföldre érkezése dunántúli térhódításuknál jóval korábban kezdődött. Az ide érkezők első hírnökei maguk is a török terjeszkedés megállítása, hazájuk védelme érdekében fogtak feyvert még a 15. században, s a hó-

dítók elől keresve menedéket telepedtek le a Duna-Tisza-Maros határolta területen. Nándorfehérvár eleste (1521) után pedig tömegesen költöztek a Duna-Tisza közének déli megyéibe is. A magyarországi hódoltsági terület kiterjesztése céljából folytatott várháborúk során, Temesvár, Szolnok (1551–52), Gyula (1566) török kézre kerülése következtében mégis oszmán fennhatóság alá kerültek. Így aztán a Baja–Szabadka–Arad vonaltól délre egyrészt már régóta honos, másrészt a hódítók nyomában újonnan érkező rácok lakta sáv húzódott, ettől északra viszont többé-kevésbé magyarlakta vidék terült el.¹¹ A terjeszkedő törökök miatt az Alföldön és a Dunántúlon egyaránt északabbra menekült a magyar lakosság egy része. Mindenekelőtt a nemesek, akik a hódoltsági területen már nem tudták érvényesíteni a jobbágyi szolgáltatásokkal kapcsolatos igényeiket, s ezzel megélhetésük alapját veszítették el. Ezért arra kényszerültek, hogy a királyi országrész nagybirtokosainál vagy királyi végvárakban vállaljanak valamilyen – legtöbbször katonai jellegű – szolgálatot, így remélve javadalmazást, esetleg ottani birtokhoz jutást. A magyar bevándorlás erősen érintette az északi országrész városait is, amelyek vezető tisztségeit addig általában betöltő németeknek nemcsak a hatalmi helyzetét veszélyeztette, hanem – a szintén intenzív szlovák bevándorlással együtt – fokozatos etnikai pozícióvesztésüket is. Főként a szepességi kisebb városok elszlovákosodása volt szembevetendő. A bányászat hanyatlása kikezdte a Garam-vidék addig szintén zömmel német ajkú településeinek a szlovák bevándorlással szembeni ellenálló képességét is. Az északi országrészen megfigyelhető szláv térnyerés azonban nem korlátozódott csupán a szlovákokra, hanem érvényesült a hozzájuk hasonlóan transzhumáló pásztor életmódot folytató, a Kárpát-medencébe északkelet felől érkező ruténekre (más néven ruszinokra) is. Az ottani vlachok állattartása miatt kényszerültek erdővédő határozatokat hozni a bányavárosi hatóságok, mert főleg a makkoltatásra és épületfának alkalmas erdők utánpótlását féltették a legelésző birkáiktól, még inkább a kecskéiktől.¹²

II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata miatti török bosszúhadjárat során Karánsebes, Lugos, Jenő (1658) és Várad (1660) oszmán kézre kerülése miatt a környék magyar lakosságának számottevő hányada menekült a királyi országrészre. A Mezőség magyar jobbágylakossága szintén jelentős arányú veszteséget szenvedett a tizenöt éves háború és a 17. század közepének oszmán inváziója miatt. Pótlásukra a földbirtokosok környékbeli románokat telepítettek. Az Erdélyt a Partiummal összekötő, az Erdélyi-középhegység, a havasok, az Erdélyi-érchegység átjárói feletti hegyoldalakat a középkor óta ugyanis egyre növekvő számban népesítették be román pásztorok. A gazdálkodásuk megkövetelte letelepítéshez kötődő mentességi idő elteltével nagyobb részük odébbállt, mert helyükbe, a jobbágyi kötelezettségek teljesítése időleges szüneteltetésének csábító hatására, újak érkeztek.

Az oszmán fennhatóság népességváltozásainak mérlege összességében csak igen nehezen és kevésbé megbízhatóan vonható meg. A bekövetkezett etnikai változásokról nemhogy számát, de még arányait illetően is alighanem legfeljebb csak lokálisan lehetne nyilatkozni. Igen sok bizonytalanságot rejt az ország teljes lélekszámának megállapítása is, amelyre vonatkozóan legyen elég ezúttal csak a ma többé-kevésbé általánosan elfogadott százalékokat idézni, annak szem előtt tartásával, hogy ezek is legfeljebb csupán az arányok nagy vonalakban tör-

ténő érzékeltetésére lehetnek alkalmasak. A Magyar Királyság 15. század végi népességét napjainkban 3,3 millió körülire teszik.¹⁴ Lényegében szintén egyetértés van abban, hogy a Rákóczi-szabadságharc befejeződése idején mintegy 4 millióan lakhatták az országot.¹⁵ A két szám közti különbség, önmagában nézve, növekedést mutat. Csakhogy az átlagos európai lélekszám-gyarapodás e két évszázad alatt mintegy 60% körüli volt, míg Magyarországé csupán kb. 20%. És bevándorlók nélkül bizonyára még ilyen szerény mértékű emelkedésről sem beszélhetnénk. A török korban bekövetkezett hazai népességpusztulásnak tehát nyilvánvalóan főként a természetes szaporulat eshetett áldozatul.¹⁶

A hódoltsági időszak után

Betelepítések

■ Még alig kezdődött el a magyarországi oszmán fennhatóság felszámolásáért indított hadjáratsorozat, egy évvel Buda visszafoglalása (1686) után, a hódoltság közeli felszabadításának reményében, a bécsi kormányzat Kollonich Lipót bíboros-püspök irányításával máris elkészítette arra a területre vonatkozó új berendezkedés tervét. A megfogalmazott javaslat – az *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* (azaz 'A Magyar Királyság berendezkedésének műve') – többek között kitér a török uralta terület egyik legnagyobb problémáját jelentő elnéptelenedett állapotra és mezőgazdasági körülményeinek elhanyagolt helyzetére is. Ezek megoldásának lehetőségét mindenekelőtt a hiányzó munkaerőnek telepítésekkel történő pótlásában látták. Mivel azonban ez országon belülről nem tűnt megoldhatónak – sehol nem lévén nagymérvű munkaerő-felesleg – mindenekelőtt németek behívását szorgalmazták. Közülük is elsősorban persze a katolikusokat látták legszívesebben, de tisztában voltak azzal, hogy a munkaerőhiány kizárólag velük aligha pótolható, ezért – a nagyobb települések kivételével – e tekintetben hajlandóak voltak megalkudni. Szempont volt a sok németre jellemző, a magyarországi átlagot meghaladó szintű munkakultúra és szorgalom mellett az is, hogy őket nagyobb mértékben vélték lojálisnak az uralkodóházhoz, a „forradalmakra és nyugtalanságra hajlamos vérű” magyaroknál.¹⁷ A tervezet készítői számára nyilvánvaló volt, hogy elképzelésük csak úgy valósulhat meg, ha bizonyos kedvezményeket is kilátásba helyeznek a remélt jövevények számára. Ezeket a németek esetében egyrészt ötévnyi szolgálatmentességben javasolták felajánlani (iparosoknak – akiből kiváltképpen nagy volt a hiány – tizenöt esztendőben), másrészt az állami és egyházi adón kívül mindössze földbérleti díjfizetési kötelezettség terhe mellett szabad paraszti állapotuk és költözési joguk fenntartásával. Magyarok hódoltsági területre költözése esetén viszont csak három adómentes évet javasoltak biztosítani, azzal az indokkal, hogy Magyarországon káresetek esetén is ez a szokás, s hogy nekik alacsonyabbak a költségeik a jóval távolabbról ideköltöző németekéinél. A telepések tényleges tulajdonává javasolták tenni a telket és az általuk épített házat, vagyis, hogy a beköltözők szabadon rendelkezhessenek ezekkel, beleértve az örökítés jogát is.¹⁸

Kevéssel a javaslat megszületése után, már 1689-ben Kollonich, az uralkodó nevében, ki is adott egy, az előterjesztéssel teljes mértékben összhangban álló feltételeket tartalmazó telepítési pátenst, melynek hatására főként a XIV. Lajos francia király seregének ismétlődő betörései elől menekülőkként érkeztek a Felső-Rajna vidékről, akiket egyébként is súlyos adók terheltek odahaza. Az ide érke-

zők első hullámához tartozók gazdasági azonban nagyrészt áldozatul estek a Rákóczi-szabadságharc (1703–11) pusztításának.¹⁹

Új lendületet vettek a betelepítések az utolsó kuruc mozgalom lezáró szatmári megegyezést (1711), ill. az 1716–17. évi török háború befejezéseként megkötött pozsareváci békét (1718) követően. Az utóbbi nyomán immár a Maros és a Tisza által határolt terület, a Temesköz is felszabadult az 1552 óta tartó oszmán uralom alól. Ezen a Temesi Bánság néven megszervezett országrészen – a többi volt hódoltság területéhez hasonlóan – 1778-ig nem állították vissza a megerendszert, hanem ún. újszerzeménynek tekintve, kincstári (a bécsi Udvari Kamara) és katonai (Udvari Haditanácsi) igazgatás alá helyezték. Az élére elsőként kinevezett katonai kormányzó, Claudius Florimund Mercy gróf igen ambiciózus tervekkel látott hozzá a gondjára bízott, nagyon elhanyagolt terület felvirágoztatásához. Monokulturális mezőgazdálkodás keretében természetett, a textilgyártás alapanyagául szolgáló ipari növények termesztésével igyekezett nyersanyagot biztosítani a bontakozó manufaktúrák számára, ezzel egyúttal példát is mutatva a nagyrészt még mindig önellátásra törekvő magánbirtokosoknak. Próbálkozott a rizs és a selyemhernyó meghonosításával is. Az olcsó és biztonságos vízi szállítás érdekében folyószabályozást és a hasznosítható földterület kiterjesztése érdekében mocsárlecsapolást kezdeményezett. Az oda érkező, összesen 53 faluba települő németek között – a kormányzó gazdasági terveinek megfelelően – iparosok és bányászok is voltak. A bánsági fellendülést azonban megakasztotta, a terület fejlődését jó időre visszavetette az 1737–39. évi, a Habsburg Monarchia számára vereséggel végződő újabb török háború, amely miatt a lakosság egy része elpusztult vagy elmenekült, gazdasága pedig tönkrement. Helyükbe rác határőrök, illetve a Balkánról érkezett szerbek, románok és bolgárok léptek. Mivel a telepítési költségek tetemes (ekkoriban összesen 10 000 forintnyi) összegre rúgtak, az osztrák örökösödési háború (1740–48) kitörése miatt Mária Terézia a hétéves háború (1756–63) végéig felhagyott a Bánság fejlesztésével. Ezalatt jobbra marhakereskedőknek adták bérbe a pusztáit, göbolyhízalás céljára.²⁰ A béke beköszöntése nyomán aztán újabb lendületet vett az ottani német telepítés, ismét a terület általános gazdasági hasznosítása jegyében. Grassalkovich Antal kamaraelnöksége idején (1748–71) az utóbb híressé vált polihisztor Kempelen Farkasra, a Magyar Kamara akkori söügyi igazgatójára²¹ bízta a Bánság benépesítésére vonatkozó terv elkészítését, amelyben különös hangsúllyal szerepelt a pusztákra történő telepítés, amelynek értelmében az odaköltözők telkét három nyomásra osztották, 13,81 hektárnyi szántót, 3,45 hektárnyi kaszálót és (közös használatra) legelőt juttatva nekik. Az egyik nyomást már előző ősszel feltörettek és bevettették az érkezők számára, akiket emellett szabályos alaprajzú ház felépítésére alkalmas, előkészített faanyag is várt. Olykor sütőkemencéket, kutakat is kialakítottak előre, s néha élelem céljára szolgáló gabonát, a legszükségesebb házi eszközöket s utólagos megtérítés feltételével fejős- és igásállatot megvetőmagot szintén biztosítottak nekik. Természetes, hogy e csábító körülmények – még ha a megvalósítás során gyakran jelentkeztek is hiányosságok – igen nagy érdeklődést váltottak ki, annyira, hogy hamarosan korlátozni kényszerültek a bevándorlást. Ez egyébként már csak azért is indokolt volt, mert akadtak, akik visszaéltek a lehetőséggel: pénzzé tették a rendelkezésükre bocsátott eszközöket, állatokat, így aztán képtelenné váltak arra, hogy a mentességi idő leteltével visszafizessék az előlegben kapott javak értékét, s hogy termelőmunkát végezzenek. Ezért hovatovább már csak azok kaphattak útleve-

let, akiknek futotta útiköltségre és itteni berendezkedésre. Azonban az 1763-ban regisztrált 33 000 bánsági katolikus lakosságszám 1790-re így is 140 000 fölé nőtt, amelynek döntő hányada német volt.²² Mindemellett pedig, Anton Cothman magyar kamarai tanácsos átfogó gazdasági elképzelésének megfelelően, nemcsak a telepések toborzására, a létesítendő telephelyek kijelölésére került sor e területen, hanem erdőirtásokról, erdővédelemről is gondoskodtak, s újra tervebe vették az iparosítást, a selyemhernyó-tenyésztést és az iparinövény-termesztést.²³

A Bánságban 1768-ban, még társuralkodóként személyesen is megfordult II. József²⁴ idején (1780–90) aztán a korábbinál is nagyobb kedvezményeket igyekeztek biztosítani a német telepéseknek, akik az addigiakon kívül ekkor már szekerre, ekére, boronára, 47 darabból álló házi felszerelésre is számíthattak, továbbá tízévi adómentességet kaptak, és – az 1781-ben kiadott türelmi rendelet értelmében – a szabad vallásgyakorlat joga is megillette őket. Tanítóval együtt iskola, templom, ezeken kívül, a legtöbb településen ispotályvárta őket. A legidősebb fiúkat, hogy részt vehessenek a családi gazdaság működtetésében, felmentették a katonai szolgálat kötelezettsége alól. A mindezek következtében ismét megnövekvő települői érdeklődés miatt újra feltételeket kellett szabni, amelyek megfogalmazásánál felhasználták a korábbi tapasztalatokat is: csak bizonyíthatóan józan életű, erkölcsös, a mezőgazdasághoz vagy kézművességhez értők számára állítottak ki útlevelet, s az igénylőknek – anyagi fedezet gyanánt – legalább 200 forintnyi készpénzzel is kellett rendelkezniük. (Az érkezők számára biztosított „komfortos” körülmények kialakítása ugyanis családonként ekkor mintegy 500 forintjába került a kincstárnak, amelyet a kedvezményezetteknek, mint őket terhelő adósságot, később fokozatosan törleszteniük kellett.) A kilátásba helyezett tízévnyi mentességet pedig csak a kapta meg, aki az itteni földműves tevékenységével bizonyította, hogy addig feltöretlen földön is tud gazdálkodni.²⁵ Addigra már, a század elejétől kezdve összesen mintegy 350 000-400 000 német ajkú telepés érkezhetett hazánkba.²⁶

Belső migráció

■ A magyarországi török fennhatóság felszámolása után, a jelentős mértékű népességvesztésedet szenvedett volt hódoltsági terület szívóhatása érvényesült az oszmán uralom és a hadjárások miatt odamenekülőkkel is feltöltődött környező országrészekben, amelyek jobbágyait – a viszonylagos népsűrűség, az aránylag kicsiny paraszti telkek miatt – különösen érzékenyen érintették az őket sújtó, nemritkán túlkapasokkal is fokozott földesúri szolgáltatási kötelezettségek. Ezzel szemben, az egykori Hódoltságban, a birtokjogi igazolások körüli bizonytalanság, azok elhúzódó volta miatt, eleinte szinte egyáltalán nem terhelte járadékkötelezettség a földműveseket. Az újonnan birtokot szerző ottani földesurak – magyarok és idegen származásúak – érdeke is azt kívánta, hogy minél hamarabb munkaerőhöz jussanak. Ezért három év adómentességet ígérve csalogatták oda a parasztokat, s a későbbiekben is mérsékeltebbek maradtak a terhek a nyugat-dunántúliakénál. A robotnapok száma már csak a majorságok kevésbé elterjedt volta miatt is alacsonyabb maradhatott. Ezek és a nagy földbőség csalogató volta következtében jelentős mértékű elvándorlás kezdődött a török által nem járt peremterületekről az egykori Hódoltság felé, amely olyan méreteket öltött, hogy igen hamar korlátozni kényszerültek. A nyugati és északi megyékben birtokos nemesek ugyanis – jobbágyaik elvesztésétől tartva – követelték a folyamatba történő beavatkozást. Ezért már 1715-ben törvénybe iktatták, hogy a földes-

uruk engedélye nélkül eltávozó jobbágyokat le kell tartóztatni.²⁷ Csakhogy ez nem bizonyult elegendőnek, már csak azért sem, mert a hódoltságai birtokosok szívesen rejtegették a hozzájuk szökötteket. Ezért 1734-ben a Helytartótanács kénytelen volt eltörölni az újonnan megtelepedők számára addig biztosított földesúri kedvezményeket. A központi intézkedések bizonyára fékeztek valamelyest a folyamatot, de megállítani nem tudták, annak ellenére sem, hogy a menekültet befogadókat is büntetéssel fenyegették. A kárvallott települések mindenesetre továbbra is arra kényszerültek, hogy maguk füleljék le az engedély nélkül távozni szándékozókát: esti harangszó után őrséget és akadályt állítottak, s jutalommal kecsegtették azt, aki feljelentette a szökést tervezőket.²⁸ Idővel azonban mégiscsak megoldódott ez a probléma, mert módosultak az addig oly vonzó körülmények. Mária Terézia úrbéri rendelete (1767) ugyanis a szűkebb Magyarország egész területére kiterjedően egységesítette az úrbéres földek után teljesítendő szolgáltatásokat. Emellett pedig a hódoltságai birtokosok is egyre inkább ellenálltak annak, hogy az ottani pusztákon újabb falvak jöjjenek létre. Egyrészt azért, mert eredeti állapotukban, a gyors megtérülés reményében legeltetés céljára bérbe adhatták balkáni, többnyire görög és örmény marhakereskedőknek, másrészt azért, mert állami adó alól mentes földhöz juthattak akkor, ha árutermelés céljából majorságot (azaz saját kezelésben lévő birtoktestet) alakítottak ki belőle. Márpedig e törekvések rendre korlátozták a parasztság földhöz jutási lehetőségét.²⁹

A nemzetiségek arányának növekedése

■ Az országon belüli elvándorlás láncreakciót váltott ki. Az északi és nyugati megyékből az ország középső részére költözők helyét egyrészt a peremvidékekről beszivárgók, másrészt az országhatáron kívülről jövők foglalták el, nagyjából egészen az egykori végvárvonalig hatolóan. Esetükben zömében nem magyar ajkú etnikumhoz tartozókról volt szó, hanem kisebb részben horvátokról, szlovénekről, osztrákokról, náluk jóval nagyobb arányban pedig szlovákokról, szerbekről, ruszinokról és románokról. Az utóbbiak nagyobb hányadát mindenekelőtt az magyarázza, hogy az ő utánpótlásuk a Kárpátokon kívülről is folyamatosan biztosított volt. Egyesek esetében ezenkívül, alkalmilag, valamilyen konkrét tényező is közrejátszhatott. A török fennhatósággal szembe forduló, határon túli szerbek egy részét (legalább harmincezrüket) Belgrád 1690-ben bekövetkezett, rövid ideig tartó újbóli oszmán kézre kerülése készítette arra, hogy egyházi előjárójuk, Arsenije Černojević ipeki (peči) pátriárka vezetésével – I. Lipót császárkirály (1657/58–1705) ígérete értelmében – kérjenek menedéket a Magyar Királyság területén. Együtt, a déli határ közelében, az ott kialakított határőri szervezet keretei közé telepítették őket. Esetükben a számukra biztosított kiváltságok feltetele a határőri fegyveres szolgálat ellátása volt. A császár és a szultán között létrejött pozsareváci békeegyezmény (1718) záradékában szereplő, kölcsönös kereskedelmi előnyöket tartalmazó szerződés kínálta előnyöket kihasználva, különböző balkáni elemek (bolgárok, görögök, örmények, cigányok) közül szintén sokan települtek Magyarországra. A havasalföldi és a moldvai románok közül sokakat pedig az e fejedelemségekben uralkodó fanarióták kíméletlen adóztatása készítetett arra, hogy hazájukat elhagyva, a Kárpát-medence területén keressenek új otthonot. A korábban nagyrészt Morvaországból betelepülő magyarországi zsidóság Lengyelország első felosztása (1772) nyomán immár főként a Habsburg Monarchia területéhez csatolt Galíciából nyerte utánpótlását.

E folyamatok számszerű eredményét illetően bizonytalanok az ismereteink. A korabeli, adóztatási célt szolgáló összeírások készítettői nem voltak kíváncsiak a nemzetiségi hovatartozásra. Erre, bizonyos esetekben legfeljebb a felekezeti hovatartozás alapján következtethetünk, bár így is csak korlátozott mértékben. Bizonyos, hogy a reformátusok és az unitáriusok szinte mind magyar ajkúak voltak. A délvideki görögkeletiek pedig főként szerbek, legalábbis Arad és Temes vármegyékig, mert attól keletebbre már a románok, bolgárok, cigányok közül is sokan vallották ezt a hitet. A görög katolikusok (unitusok) többsége a ruszinok és a románok közül került ki, de számottevő arányú követője akadt e vallásnak az örménység soraiban is. Ha tehát még e két utóbbi, legalábbis regionálisan viszonylag elfogadható mértékben elkülöníthető felekezet híveinek etnikai hovatartozására is csak meglehetősen bizonytalanul következtethetünk, szinte egyenesen reménytelennek látszik a római katolikusok és az evangélikusok nemzetiiségi hovatartozásának megállapítása, ami legfeljebb lokálisan, a helyi társadalom összetételének ismeretétől várható. Az előbbieket közé ugyanis magyarok, horvátok, szlovének, szlovákok, németek egyaránt tartozhattak, ahogy mindezek közül számos – ha nemzetiségenként persze nem is azonos arányú – követője akadt a Luther tanítását hirdető egyháznak is.³⁰ A 18. század végét illetően azonban már e tekintetben is differenciáltabb ismertekkel rendelkezünk a korábbiaknál. Ekkortájt a románok mintegy 16, a szlovákok és a németek 10-10, a horvátok 9,5, a szerbek 7, a rutének 3,5%-át tehették ki a Kárpát-medence akkori összlakosságának.³¹ Ehhez még hozzá kell tenni, hogy helytörténeti és regionális vizsgálatok azt sugallják, hogy valamennyi nemzetiség együttes lélekszáma, legkésőbb a 18. század végén, meghaladta a magyarokét. Hogy mennyivel, azt nem tudni pontosan; de hasonló jellegű vizsgálatok alapján 58-42% körülire szokták becsülni ezt az arányt,³² amely az akkor már viszonylag pontosan ismert mintegy 10-10,5 millióra rúgó kárpát-medencei össznépességhez képest értendő.³³ Az utóbbi szám hatalmas arányú, közel 120%-os növekedést jelez a századelő idejére taksált lakosságszámhoz képest, amelyben a migrációnak nyilvánvalóan óriási szerepe volt. Csakhogy ez, bizonyos etnikumoknál esetenként már a 18. század folyamán fenyegető, a magyar állam központi intézményeinek illetékeségét is megkérdőjelező nemzetiségi igényekhez vezetett. A gazdasági célszerűség árnyékában olyan hosszú távon ható folyamatot is elindított, amelyet nem önmagában az ország soknemzetiségű volta okozott, hanem a hosszan tartó oszmán fennhatósággal összefüggő azon állapot, amely viszonylag rövid idő alatt és tömegesen zúdította a Kárpát-medence nagyrészt – főként magyarok által – leggyérebben lakott területeire az idegen betelepülők sokaságát.

Csekély hányadukat leszámítva ezért nem tudtak integrálódni, s nem volt esély a kulturális nivellálódásra sem. Így válhattak idővel mind hangsúlyosabbá a különutas nemzetiségi törekvések az össznemzeti érdekek rovására.

■ JEGYZETEK

1. Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Bp., 2003² (Osiris Tankönyvek), 71.
2. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. 341, 707.
3. Mályusz Elemér: *A középkori magyarság település- és nemzetiségpolitikája*. S. a. rend., jegyz. Soós István. Bp., 2002 (Kisebbségkutatás Könyvek), 188–189.
4. Orbani Teréz: *Erdély népei*. In: *A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig*. Szerk. Font Márta. Pécs, 1998. 16–17.
5. Uo., 15.
6. Font Márta: *A honfoglalástól Mohácsig*. In: *A Kárpát-medence etnikai és demográfiai viszonyai a honfoglalástól a török kiűzéséig*. Szerk. Font Márta. Pécs, 1998. 11.
7. Uo., 13.

8. Makkai László: *A történelmi Magyarország mezőgazdasági tájai a feudalizmus korában*. Történelmi Szemle 28/3 (1985), 532.
9. Mályusz: i. m. 197, 176.
10. Makkai László: *Tájak és népek*. In: *Magyarország története 1526–1686*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp., 1985. 2. köt. (Magyarország története tíz kötetben 3/2), 1430–1434. [A továbbiakban: Makkai/a].
11. Uo. 1442.
12. Uo. 1453–1455.
13. Uo. 1457–1460.
14. Kubinyi András: *A magyar királyság népessége a 15. század végén*. In: *Magyarország történelmi demográfiaja (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1997. 108.
15. Dávid Géza: *Magyarország népessége a 16–17. században*. In: *Magyarország történelmi demográfiaja (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1997. 171.
16. Makkai/a. 1429.
17. *Biurokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Közreadja Csizmadia Andor. Bp., 1979 (Nemzeti Könyvtár), 42.
18. Uo. 41, 43.
19. Wellmann Imre: *Magyarország népességének fejlődése a 18. században*. In: *Magyarország története 1686–1790*. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp., 1989 (Magyarország története tíz kötetben 4/1), 49.
20. Uo. 54.
21. Nagy István: *A Magyar Kamara 1686–1848*. Bp., 1971 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III/3), 158.
22. Wellmann: i. m. 55.
23. Nagy István – F. Kiss Erzsébet: *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek*. Bp., 1995 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I/9), 87–88.
24. Kulcsár Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. Bp., 2004 (Doktori mestermunkák), 315–329.
25. Wellmann: i. m. 56–57. Mindezekre bővebben ld. Fata, Márta: *Migration im kameralistischen Staat Josephs II Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*. Münster, 2014.
26. Gerhard Seewann: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*, Bd. 1: *Vom Frühmittelalter bis 1860*. Marburg, 2012 (Studien zur Ostmitteleuropaforschung 24/1), 214.
27. 1715:101. tc. *Magyar törvénytár. 1657–1740. évi törvényczikkek*. Bp., 1900 (Corpus Juris Hungarici/Magyar törvénytár 1000–1895), 517–519.
28. Wellmann: i. m. 64–65.
29. Uo. 67.
30. Uo. 70–71.
31. Ifj. Barta János: *A tizennyolcadik század története*. Bp., 2000 (Magyar századok), 159
32. Uo. 146
33. Acsádi György: *Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások*. In: *A történelmi statisztika forrásai*. Szerk. Kovacsics József. Bp., 1957. 231–233.

